

ÎMPĂRTĂȘIREA CREDINCIOȘILOR DE-A LUNGUL TIMPULUI - ÎNTRE TRADIȚIE ȘI ACTUALITATE-

Diac. Lect. dr. Nicolae PREDA,

Facultatea de Teologie Ortodoxă

„Justinian Patriarhul” - Universitatea din București,

ROMANIA

Email: preda_nicolae@hotmail.com

ABSTRACT

Today's problems (even those concerning the sharing of the Holy Communion to the believers, but not only), which are not very different from those of any other period, more or less important in the life of the Church, should not concern us particularly, in the sense that it is not an absolute priority, but rather, we should be concerned about how to remain completely faithful to the Tradition of our Church in such circumstances.

Keywords: *Holy Eucharist, Mystery, teaspoon, communion, epidemic, controversies, Tradition;*

1. CONSIDERAȚII DE PRINCIPIU

Situația actuală prin care trecem este una inedită din cauza rigorilor impuse în societate, iar Biserica noastră este nevoită să „regândească” **temporar** unele din practicile sale liturgice, pe de o parte, iar pe de alta, să redea înțelesurile dogmatice cele mai potrivite acestor practici, deoarece cultul în integralitatea lui, ca expresie trăită a dogmei, ține „*legătura strânsă, trainică și neîntreruptă, cu trecutul, evoluând strict pe linia tradiției sănătoase*”¹. Fiind conștientă așadar, de aceste provocări, Biserica este nevoită să abordeze aceste măsuri cu înțelepciune, cu maximă atenție și cu profunzime, după pilda Mântuitorului², având experiența multor „epidemii” și catastrofe umanitare mult mai grave³, dar și capacitatea de a gestiona responsabil astfel de situații.

Fără îndoială, fiecare criză care a venit și a trecut peste Biserica a avut urmări grave și a lăsat „răni” adânci și schimbări semnificative în sânul ei, dar cu toate acestea, Biserica nu a încetat niciodată să fie o „Biserica a Tradiției”. Ar fi înțelept ca și în această perioadă de criză să dea dovadă de aceeași prudență și înțelepciune, în sensul că ar trebui **să lase să treacă** această „epidemie” (și problemele ei)⁴, care oricum va trece mai devreme sau mai târziu, având ca mângâiere cuvintele prorocului Isaia († sec. VII î.Hr.):

¹ Pr. prof. dr. E. BRANIȘTE, Arhim. prof. Ghenadie NIȚOIU și Pr. prof. Gheorghe NEDA, *Liturgica Teoretică. Manual pentru Seminarile Teologice*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1984², p. 22.

² „Iată, Eu vă trimit pe voi ca pe niște oi în mijlocul lupilor; fiți dar înțelepți ca șerpii și nevinovați ca porumbeii”, Matei 10, 16.

³ R. F. TAFT, *Ritul bizantin-scurtă istorie*. Traducere din limba engleză de Dumitru Vanca și Alin Mehes, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2008, pp. 50, 51.

⁴ „In Focșani se ivise epidemia ciumei, tocmai în acea vreme, adusă probabil de oștile ruse. Guvernatorul general din Odesa, printr'un ordin dela 7 Ianuarie 1829 dispusese ce anume măsuri sanitare să se ia în Focșani și

„Du-te, poporul meu, intră în cămărilor tale și închide ușa după tine; ascunde-te puține clipe, până când mânia va fi trecut!” (Isaia 26, 20).

Vorbind despre cea mai serioasă criză prin care a trecut Biserica Ortodoxă (criza iconoclastă), Pr. Prof. Robert Taft († 2018) avea să definească în doar câteva sintagme poziția pe care a avut-o Biserica atunci, atitudine care ar trebui să ne inspire și pe noi:

„Ce cunoaștem despre liturghia din timpul acestei perioade de declin? În ce privește riturile liturgice, aceasta a fost o perioadă de **continuitate**. Ritul Marii Biserici a continuat a fi celebrat, chiar dacă în circumstanțe mai tensionate. A fost însă și o **perioadă de consolidare și regrupare**, forțată de diminuarea activității publice și edilitare, o **perioadă de realiniere** ca răspuns la iconoclastism”⁵.

În altă ordine de idei, țin să precizez că rațiunea acestei analize sumare constă în a vedea cum au evoluat unele rituri, practica liturgică în sine, dar mai ales, modul în care Biserica, în detrimentul acestor schimbări, a rămas fidelă, cu desăvârșire, Tradiției apostolice.

Consider că pentru o redactare întemeiată a acestei prezentări, nu putem ignora două dintre principiile fundamentale ale evoluției riturilor liturgice, enunțate în mod repetat de marele liturgist al vremurilor noastre, Pr. Prof. Robert Taft (amintit mai sus), cauze la care ne vom referi punctual pe parcursul prezentării:

- a) „**Biserica de fapt nu este condusă niciodată potrivit unei ideologii retrospective. Trecutul este întotdeauna instructiv, dar niciodată normativ**”⁶;
- b) „**practica [liturgică, n.n] nu este determinată de trecut, ci de Tradiție [Quod ubique, quod semper, quod ab omnibus traditur est, n.n.]**”⁷, **care cuprinde nu doar trecutul și prezentul, ci reflecția teologică asupra amândurora**”⁸.

În ceea ce privește însă caracterul măsurilor care ar urma să fie luate, lucrurile sunt într-adevăr foarte delicate și nu țin de limitele acestei analize, deși unele observații se impun:

a) aceste măsuri vor fi unele **excepționale**, urmare a rigorilor impuse în societate (reguli care „contravin” și „contrazic”, pe de o parte, învățătura noastră de credință, iar pe de alta, practica liturgică, ambele înscrise pe linia Tradiției Bisericii noastre); de aceea, este necesar (se impune), adoptând și aplicând aceste măsuri, **să rămânem** cât se poate de aproape de practica liturgică tradițională a Bisericii noastre și de învățătura de credință (dogmatică):

„**Atacul virulent asupra Bisericii lui Hristos se dă**, cu motivație de politică medicală, **la temelii Sfântei Euharistii**, căreia i se contestă dumnezeirea și caracterul ei aseptice...”⁹;

„Orice suspiciune cu privire la transmiterea unor boli prin intermediul Dumnezeieștii Euharistii este reprobabilă, **întrucât aduce atingere (θίγει - ofensează) Adevărului dogmatic, Credinței Apostolice și Tradiției Bisericii**. Drept urmare, este cu neputință ca această concepție să fie acceptată de către Biserică, care rămâne nestrămutată în convingerea

în alte părți pentru combaterea epidemiei [Arhivele Stat. Chișinău, pachet 94, dos. 566/1829]. Și în Basarabia se ivise cazuri; de aceea și Consistoriile din Iași și Chișinău trimit instrucții protopopilor și locuitorilor cum să se feriască de această «lipicioasă boală», [Arhiva Consistorului Duhovnicesc Chișinău, dos. 4 și 66/1829]. Până și scrisorile ce treceau Prutul se desinfectau prin dese înțepături. **Creștinii din București n’au avut voie să se împărtășiască în lunile Mai și Iunie 1829; s’au desinfectat bisericile, veșminte, cărți și icoane**. Cu bani bisericești s’a ajutat la zidirea spitalului Mărcuța în Noembrie 1829 [Bis. Ort. Rom. XXVIII. p. 1372]. **Iar la bisericile Radu Vodă, Mihai Vodă și Șerban Vodă, ce erau «coprinse de spital», nu putea să intre nici un creștin, ci numai preoții** [Acad. Rom. ms. 1071, f. 215]”, C. N. TOMESCU, *Mitropolitul Grigorie IV al Ungrovlahiei* (Teză de Doctorat), Tipografia Eparhială „Cartea Românească”, Chișinău, 1927, p. 65, nota 3.

⁵ R. F. TAFT, *Ritul bizantin*, p. 52.

⁶ R. F. TAFT, *A partire dalla liturgia. Perché è la liturgia che fa la Chiesa*, Edizioni Lipa, Roma, 2004, p. 25.

⁷ Cf. https://ro.orthodoxwiki.org/Sfânta_Tradiție (accesat în 02.05.2020).

⁸ R. F. TAFT, *Oltre l’oriente e l’occidente. Per una tradizione liturgica viva*, Edizioni Lipa, Roma, 1999, p. 12.

⁹ Pr. Dr. Mihai VALICĂ, „Sfânta Euharistie între coronavirus, blasfemie și apostazie”, cf. <https://www.crainou.ro/2020/05/14/sfanta-euharistie-intre-coronavirus-blasfemie-si-apostazie/> (accesat în 17.05.2020).

Ei, privitoare la prezența reală a Duhului Sfânt în Taina Dumnezeieștii Euharistii și la experiența Ei de veacuri pe această temă”¹⁰;

„Adică, dacă se stabilește ca principiu că, prin teorie, poate cineva să înlătore și să schimbe, în mod arbitrar, dogmele creștine, cum face, aici, teologia scolastică, pentru a justifica schimbarea rînduielilor categorice ale Domnului cu privire la euharistie (*justificarea obiceiului împărtășirii sub un singur chip*, n.n.), atunci, **este cu putință ca învățatura revelată să fie împărțită în așteea învățături formulate în chip deosebit, cîte păreri există**”¹¹.

b) practica liturgică care se va adopta sau oricare alt mod (chip) să fie doar pentru această perioadă de criză și **nu permanentizată**;

c) Sfânta Euharistie **se dă** credincioșilor și nu se ia¹², deși au existat și unele practici excepționale (unele consemnate, altele cunoscute de preoții în vârstă), pe care le vom indica și ulterior:

„CANONUL 58: (MIRENII SĂ NU IA SINGURI SFÎNTA CUMINECĂTURĂ)¹³

În ființa de față a episcopului, sau a presbiterului, sau a diaconului, nici unul dintre cei care sînt rînduiți între laici, să nu-și dea lui însuși (să nu se împărtășească pe sine însuși cu) dumnezeieștile taine. Iar cel ce ar îndrăzni ceva de acest fel, să se afurisească pe o săptămână, ca unul care lucrează (face) împotriva celor poruncite (statornicite), învățându-se de aici să nu cugete (despre sine) mai mult decît trebuie să cugete (Rom. 12, 3)”¹⁴;

„... canonul 58 al Sinodului Trulan din 691-692, stabilește că **un laic nu își poate da sieși împărtășania dacă un episcop, preot sau diacon nu este la îndemână, ceea ce trebuie să însemne că laicilor le era permis să-și dea/ia împărtășania dacă nu era disponibil niciun cleric**; patriarhul Fotie (877-886), scriind către arhiepiscopul Leon al Calabriei în anul 885 sau 886, **le permite chiar și diaconițelor să aducă împărtășania creștinilor captivi**; iar în vremea lui Simeon al Tesalonicului (1429), *Responsiones* 40, **unui diacon, în absența unui preot, îi era îngăduit să ofere euharistia înaintesfînițată celui în pericol de moarte...**”¹⁵;

„Este necesar să subliniem în legătură cu unele laturi ale problemei noastre că actul împărtășirii a avut loc întotdeauna în cadrul comunității liturgice, adică al adunării credincioșilor veniți în biserică la Sfânta Liturghie. Nici atunci și nici mai târziu, Biserica nu a făcut nicio excepție în această privință decât pentru cei bolnavi, iar în unele regiuni, pentru sihaștri. **Temporar însă și numai în condițiile de nesiguranță pentru viață și de lipsă de libertate în activitate sub regimul de persecuție religioasă în epoca primară, Biserica a admis să se dea credincioșilor chiar acasă Sfânta Euharistie, spre a o avea la îndemână în caz de nevoie și în lipsă de preot.** Păstrarea Sfintei Euharistii acasă pentru astfel de

¹⁰ BISERICA ORTODOXĂ A GRECIEI „Împărtășirea din Potirul Obștesc al Vieții nu poate deveni cauză a transmiterii de boli”, cf. <https://doxologia.ro/biserica-ortodoxa-greciei-impartinirea-din-potirul-obstesc-al-vietii-nu-poate-deveni-cauza> (accesat în 17.05.2020); vezi și textul în greacă în pdf, pp. [4]-[5], cf. http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/egyklloi/711_02042020.pdf (accesat în 17.05.2020).

¹¹ Hr. ANDRUȚOS, *Simbolica*. Traducere din limba greacă de Iustin Moisescu-profesor universitar, Editura Centrului Mitropolitan al Olteniei, Craiova, 1955, p. 297.

¹² Această temă a fost dezbătută detaliat în R. F. TAFT, *Oltre l'oriente e l'occidente...*, pp. 141-151.

¹³ „Canonul se referă la o practică mai veche după care credincioșii laici, luîndu-și Sfînta Cuminecătură de la Biserică, o duceau acasă și se împărtășeau singuri. De asemenea obișnuiau a face acest lucru chiar și în fața clerului. Din această practică se interzice numai a doua parte, adică practica, de a se împărtăși singuri credincioșii laici, chiar și în fața clerului sacramental, fie în biserică fie în afară de biserică. Aceste practici au fost determinate de mai multe cauze, și anume de faptul că unii erau bolnavi, apoi și de faptul că alții mergeau în călătorii îndepărtate, și în fine de faptul că mulți doreau a se împărtăși mai des decît puteau să vină la biserică”, Arhidiacon prof. dr. Ioan N. FLOCA, *Canoanele Bisericii Ortodoxe*. Note și comentarii [s. l., 1991], p. 132.

¹⁴ Arhidiacon prof. dr. Ioan N. FLOCA, *Canoanele Bisericii Ortodoxe...*, p. 132.

¹⁵ Robert F. TAFT, „Împărtășirea acasă în antichitatea târzie răsăriteană”, p. 17 (tradus în românește de Mihai Răducă după: Taft R. F., *Home-Communion in the Late Antique East// Ars Liturgiae. Worship: Aesthetics and Praxis. Essays in Honor of Nathan D. Mitchell/ Johnson C. V.* (ed.) Chicago: Liturgy Training Publications, 2003. pp. 1-25), cf. <http://teologie.net/data/pdf/Taft-cuminecarea-acasa.pdf> (accesat în 17.05.2020).

întâmplări extraordinare era însă, în același timp, o ocazie, cel puțin pentru credincioșii deosebit de evlavioși, de a-și satisface pietatea, **luând singuri împărtășirea în fiecare zi. Existența acestui obicei**, caracteristic îndeosebi anumitor regiuni, **se găsește confirmată în scrierile lui Tertulian, Sfântului Ciprian și Clement al Alexandriei. Sfântul Vasile cel Mare semnalează continuarea unei astfel de practici chiar în vremea sa**, deci după perioada persecuțiilor, și anume în Biserica Alexandriei și a Egiptului. Această îngăduință fiind condiționată la originea ei de existența unor împrejurări excepționale, **Biserica a oprit, în cele din urmă, luarea miridelor euharistice de către credincioși, motivată fiind și de unele cazuri de profanare a Sfintei Euharistii și întrebuințarea ei în scopuri superstițioase**¹⁶.

d) să se încerce **să nu se diminueze** nicidecum credința în puterea dumnezeieștii Euharistii, care are putere vindecătoare (de boli) și tămăduitoare (de patimi)¹⁷, nici prin măsurile adoptate, dar nici printr-o explicitare sau dezvăluire nepioasă a Tainelor credinței noastre, precum cele ce se săvârșesc pe Sfânta Masă¹⁸:

a) «„Venirea spre Dumnezeiesca Euharistie și Împărtășirea din Potirul Obștesc al Vieții nu poate deveni cauză a transmiterii de boli”. Cei care se apropie „cu frică de Dumnezeu, cu credință și dragoste”, în chip absolut liber, fără vreo constrângere exterioară, se împărtășesc cu Trupul și cu Sângele lui Hristos, care se face „medicament al nemuririi - φάρμακον ἄθανασίας”, „spre iertarea păcatelor și spre viața de veci”¹⁹»;

„Cu pronunțarea acestor cuvinte ale Serafimului²⁰ după împărtășirea cu sf. sacrament exprimă preotul credința sa în puterea cea mântuitoare a sf. sacrament al euharistiei, căci el curățește sufletul de păcate și îl lămurește astfel, precum se curățește și metalul prin căldura cărbunilor de foc. Această lucrare mântuitoare a sf. sacrament al euharistiei asupra sufletului se pronunță și în rugăciunile înaintea sf. împărtășiri, și anume în oda a 5. a canonului acestei rânduieli și în rugăciunea a 2. a acestei rânduieli”²¹;

b) „Taina Sfintei împărtășanii trebuie să rămână în altar. Discutarea ei în public, cu excepția dorinței de a-L slăvi pe Hristos și a descoperi marea Lui iubire, este un lucru nepotrivit”²²;

„De asemenea, în condițiile date, orice discuție despre modul administrării/transmiterii Dumnezeieștii Împărtășiri este inoportună (ἄκαιρος), fără discernământ/indiscretă (ἀδιάκριτος), nu zidește, și prin urmare este inacceptabilă/reprobabilă (ἀπορριπτέα)”²³.

e) **să nu lezăm** câtuși de puțin caracterul Sfintei Euharistii de taină a comuniunii:

¹⁶ Preot profesor Petre VINTILESCU, „Sfânta Împărtășire în spiritualitatea creștină. Deasă ori rară împărtășire?”, în: *Sposedania și Euharistia – izvoare ale vieții creștine. II. Sfânta Euharistie – arvuna vieții veșnice*, Editura Basilica, București, 2014, pp. 401-402.

¹⁷ „Și a străbătut Iisus toată Galileea, învățând în sinagogile lor și propovăduind Evanghelia Împărăției și tămăduind toată boala și toată neputința în popor”, Matei 4, 23 și 9, 35.

¹⁸ „Nu dați cele sfinte câinilor, nici nu aruncați mărgăritarele voastre înaintea porcilor, ca nu cumva să le calce în picioare și, întorcându-se, să vă sfâșie pe voi”, Matei 7, 6.

¹⁹ BISERICA ORTODOXĂ A GRECIEI „Împărtășirea din Potirul Obștesc al Vieții nu poate deveni cauză a transmiterii de boli”, cf. <https://doxologia.ro/biserica-ortodoxa-greciei-impartinirea-din-potirul-obstesc-al-vietii-nu-poate-deveni-cauza> (accesat în 17.05.2020); vezi și textul în greacă în pdf, p. [4], cf. http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/egykliai/711_02042020.pdf (accesat în 17.05.2020).

²⁰ „Iată s-a atins de buzele tale și va șterge toate păcatele tale, și fărădelegile tale le va curăți”, Isaia 6, 7.

²¹ V. MITROFANOVICI și Teodor TARNAVSCI, *Prelegeri academice despre Liturgica Bisericii Dreptcredincioase Răsăritene*, Societatea Tipografică Bucovineană, Cernăuț, 1909, pp. 534-535.

²² Pr. Savatie BAȘTOVOI, „O linguriță înmuiată în Sângele Domnului nu mai este un obiect casnic bun de pus în mașina de spălat vase, ci este un obiect liturgic care trebuie să rămână în altar”, cf. <https://www.producemanastiresti.ro/blog/articole-duhovnicesti/o-lingurita-inmuiata-in-singele-domnului-nu-mai-este-un-obiect-casnic> (accesat în 02.05.2020).

²³ BISERICA ORTODOXĂ A GRECIEI „Împărtășirea din Potirul Obștesc al Vieții nu poate deveni cauză a transmiterii de boli”, cf. <https://doxologia.ro/biserica-ortodoxa-greciei-impartinirea-din-potirul-obstesc-al-vietii-nu-poate-deveni-cauza> (accesat în 17.05.2020); vezi și textul în greacă în pdf, p. [5], cf. http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/egykliai/711_02042020.pdf (accesat în 17.05.2020).

„Împărtășirea este deci un act implicit Liturghiei, ceea ce însemnează că **nu se poate concepe Liturghie fără împărtășire, acesta fiind mijlocul prin care se sfințesc credincioșii și ajung în uniune și comuniune cu Domnul și, astfel, unii cu alții**. Chemarea «Cu frică de Dumnezeu, cu credință și cu dragoste să vă apropiați» (de Sfintele Taine), din însuși textul Liturghiei, înlătură orice îndoială în această privință”²⁴;

„...iară creștinii laici, împărtășindu-se cu corpul și sângele Mântuitorului din ușele împărătești și **la un loc**, înseamnă corpul lui Christos roșit cu sânge pe cruce”²⁵;

„Prin acest ritual [al împărtășirii, n.n.], grupul de credincioși intra în comuniune, devenind fiecare dintre ei parte a întregului frânt ritualic, reconstituind un trup mistic format chiar din ei. Credincioșii își deveneau astfel mai apropiați decât o familie...”²⁶;

„Infine, partecipando all’assemblea eucaristica, i fedeli mangiano la carne del Figlio dell’Uomo e bevono il suo sangue, per ricevere la vita eterna e **manifestare l’unità del popolo di Dio**... [În cele din urmă, participând la adunarea euharistică, credincioșii mănâncă carnea Fiului Omului și beau sângele Lui, pentru a primi viața veșnică și **a manifesta unitatea poporului lui Dumnezeu**...]”²⁷.

f) **să nu insuflăm** sub nicio formă **îndoială** în sufletele credincioșilor deja încercați și tensionați de această criză:

„În legătură însă cu domeniul supranaturalului, **intervenția Bisericii între suflete și Dumnezeu are, precum remarca cineva, o limită, dincolo de care singură iubirea de oameni a lui Dumnezeu și providența Lui dispun de cugetele, sentimentele și hotărârile fapturii Sale pline de râvnă pentru mântuirea ei**, întrucât «El este Cel ce, după a Sa bunăvoință, lucrează în voi și ca să voiți, și ca să săvârșiți» (*Filipeni 2, 13*)...”²⁸.

g) orice hotărâre care se va lua ar trebui **să țină cont** de principiul enunțat de marele canonist al Bisericii de Răsărit, Teodor Balsamon (sec. XII)²⁹, citat de Pr. prof. P. Vintilescu tocmai în contextul în care vorbește despre modul „împărtășirii credincioșilor laici”, adică așa cum „**a predanisit dreapta credință, frica de Dumnezeu și evlavia adevărată**”³⁰, sau cum spune Sfântul Cuvios Nicodim Aghioritul († 1809), „**cu orice chip ar putea, mai neprimejditor și canonicesc**”³¹.

2. PREZENTARE PUNCTUALĂ DIN PERSPECTIVĂ ISTORICĂ

Revenind la prezentarea din punct de vedere istoric a practicii împărtășirii în Biserica Ortodoxă de-a lungul timpului, țin să menționez mai întâi un aspect concludent și demn de luat în considerare și anume, că *problemele de astăzi, care nu sunt foarte diferite de cele ale oricărei alte perioade, mai mult sau mai puțin grele din viața Bisericii, nu ar trebui să ne preocupe în mod deosebit, în sensul că nu reprezintă o prioritate absolută, ci mai degrabă,*

²⁴ Preot profesor Petre VINTILESCU, „Sfânta Împărtășire în spiritualitatea creștină. Deasă ori rară împărtășire?”, în: *Spovedania și Euharistia – izvoare ale vieții creștine. II. Sfânta Euharistie – arvuna vieții veșnice*, Editura Basilica, București, 2014, p. 401.

²⁵ C. VENIAMIN, *Novaea Skrijală*, 1870, p. 260, cf. V. MITROFANOVICI și Teodor TARNAVSCI, *Prelegeri academice...*, p. 535.

²⁶ Petre GURAN, „Lingurița, ultima redută”, cf. <https://dilemaveche.ro/sectiune/din-polul-plus/articol/lingurita-ultima-reduta> (accesat în 02.05.2020).

²⁷ Cf. „introducerea” oficială a documentului *Rito di Iniziazione Cristiana* (ritul roman), promulgat la 15 mai 1969, în R. F. TAFT, *A partire dalla liturgia...*, pp. 83, 84.

²⁸ Preot profesor Petre VINTILESCU, „Sfânta Împărtășire în spiritualitatea creștină...”, p. 423.

²⁹ Este vorba de un comentariu la Canonul 101 de la Sinodul Trulan (692), cf. Nicodim MILAȘ, *Canoanele Bisericii Ortodoxe - însoțite de comentarii*, Vol. I, Partea II (*Canoanele Sinoadelor Ecumenice*). Traducere făcută de Uroș Kovincici și Nicolae Popovici, Tipografia Diecezană, Arad, 1931, p. 487.

³⁰ Pr. Prof. P. VINTILESCU, *Liturghierul Explicat*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1998, p. 326, nota 992.

³¹ NEOFIT, Patriarhul Constantinopolului, *Pidalion (Cârma Bisericii Ortodoxe)*, Editura „Credința strămoșească”, Iași, 2004, p. 262, nota 205.

să ne îngrijim cum să rămânem fideli, cu desăvârșire, față de Tradiția Bisericii noastre³², în astfel de circumstanțe³³:

Potrivit izvoarelor liturgice și studiilor de specialitate redactate pe tema împărtășirii credincioșilor (lucrări pe care le vom enumera ulterior), dar nu numai³⁴, în Biserica Ortodoxă nu întâlnim de-a lungul timpului decât **două practici generale** privind modul împărtășirii „clericilor inferiori și laicilor”³⁵, toate celelalte fiind uzanțe speciale, precum împărtășirea bolnavilor, a copiilor etc.

Mai înainte de a prezenta aceste uzanțe consider că este oportun, dacă nu chiar necesar, să redau integral comentariul (însemnarea) Sfântului Nicodim Aghioritul din *Pidalion*, privind modul împărtășirii credincioșilor în timp de epidemie, dat fiind, pe de o parte, contextul actual, iar pe de alta, faptul că la această precizare fac referire astăzi mai toți liturgiști ortodocși, însă nimeni nu o prezintă integral:

„Drept aceea și preoții și Arhiepiscopii trebuie în vreme de ciumă, să întrebuințeze chip spre a împărtăși pe cei bolnavi, care să nu calce Canonul acesta, punând în strafidă Sfântul Trup, ci în vreun vas Sfințit, și de acolo să-l ia, sau ciocli, sau bolnavii, cu lingurița. Apoi vasul cu lingurița să se pună în oțet, și oțetul să se verse acolo unde se spală preoții după Sfânta Liturghie, sau cu orice chip ar putea, mai neprimejditor și canonicesc”³⁶.

De notat, de asemenea, că intenția acestei analize nu este de a descoperi o așa-zisă tradiție ori practică „originală” a modului împărtășirii credincioșilor în Biserica Ortodoxă, acest lucru fiind zadarnic, deoarece o astfel de practică nu există³⁷, ci se încercă doar redarea în mod diacronic a practicii împărtășirii credincioșilor laici în Biserica Ortodoxă, fiind prezentate în același timp, cauzele care au dus la generalizarea uneia sau alteia dintre aceste practici, dar și modul în care cea dintâi a ieșit din uz, nu foarte devreme însă.

Ținând cont că o astfel de prezentare este deosebit de greoaie în ceea ce privește aparatul critic, am decis ca în continuare să folosesc sigle bibliografice abreviate pentru a înlesni o mai ușoară înțelegere a realităților, pe de o parte, iar pe de alta, am gândit să redau întregul conținut al analizei pe trei planuri și anume: a) **premisele care au dus la apariția practicii**, în cazul în care ele se cunosc; b) **practica în sine** (cu oarecare particularități) și evoluția acesteia de-a lungul timpului; c) **cauzele care au dus la ieșirea din uz a practicii primare** și a unora din practicile „adiacente”.

I. vechea practică a împărtășirii poporului în același fel ca și clericii, uzanță care urcă până în sec. al XII-lea

a) premisele care au dus la apariția practicii:

„Iară împrejurarea, că servitorii dumnezeiescului sacrament se împărtășesc înlăuntrul altarului întâi îndeosebi cu corpul și apoi îndeosebi cu sângele Mântuitorului, iară credincioșii laici cu corpul și cu sângele Mântuitorului deodată și afară de altar se explică în următorul mod: Christos a dat învățăceilor săi la cina ce de pe urmă sub chipul pâinii mai întâi corpul său și

³² „Purtarea de grijă a ortodocșilor trebuie să fie continuitatea, adică «a rămâne cât mai fideli doctrinei Sfinților Părinți și Tradiției Bisericii»”, Pr. Dr. Gheorghe ISPAS, *Euharistia-Taina unității Bisericii. Aspecte teologice și practice*, Editura Basilica, București, 2008, p. 138 (vezi și nota 395).

³³ Vezi și R. F. Taft, *A partire dalla liturgia...*, p. 381.

³⁴ Multe dintre indicii le găsim, de asemenea, la tema privind lingurița ca obiect liturgic.

³⁵ Badea CIREȘEANU, *Tezaurul Liturgic al Sfintei Biserici Creștine Ortodoxe de Răsărit*. Tomul II (Studiul liturgic general) cu 112 ilustrații, Tipografia „Gutenberg”, Joseph Göbl S-sori, București, 1911, p. 445; vezi și RTLA:209 și RTLT:1.

³⁶ Este vorba de un comentariu la Canonul 28 de la Sinodul Trulan (692), cf. NEOFIT, Patriarhul Constantinopolului, *Pidalion*, p. 262, nota 205.

³⁷ Vezi R. F. TAFT, *Oltre l'oriente e l'occidente...*, p. 49.

după aceea sub chipul vinului îndeosebi și sângele său; iară poporului i-a arătat pe cruce la un loc și corpul și sângele său, care a curs din el. Drept aceea primind sfințiții servitori în altar îndeosebi corpul lui Christos și îndeosebi sângele lui, închipuiesc pre învățăceii lui Christos, cari astfel au primit aceste sacramente și s'au împărțășit cu dânsele; iară creștinii laici, împărțășindu-se cu corpul și sângele Mântuitorului din ușele împărătești și la un loc, înseamnă corpul lui Christos roșit cu sânge pe cruce” (VMT:535, vezi și PVL:325);

„Iar în ceace privește împrejurarea că pe vremea lui Valsamon (așadară în veacul al XII-lea) laicii se cuminecau întocmai cum se cuminecă astăzi preoții, deadreptul în gură, iar nu în felul cum se arată în canonul prezent [101 Trulan, n.n.], Valsamon observă că aceasta se face nu din motivul, fiindcă laicii nu ar fi vrednici, **ci fiindcă în felul acesta a predanisit dreapta credință, frica de Dumnezeu și evlavia adevărată**” (NMC:487).

b) practica în sine (cu oarecare particularități) și evoluția acesteia de-a lungul timpului:

„În timpurile cele vechi **primiau credincioșii corpul lui Christos, udat cu sf. sânge pe palmă; sau corpul lui Christos îl primiau credincioșii pe palmă, iară sângele îl bea din potir**” (VMT:226);

„Inițial **preotul punea/dădea sfântul trup în palma credinciosului** care se împărțășea și **diaconul îi întindea potirul**³⁸. Toți deci se împărțășeau așa cum se împărțășesc astăzi diaconii sau preoții coliturghisitori dacă este liturghie arhierască” (IFL:48);

„Deoarece știm că Sfânta Împărțășanie se dădea poporului în modul în care se împărțășesc astăzi preoții sau, mai ales, diaconii – **adică preotul dădea credincioșilor în mâna dreaptă Sfântul Trup și, după ce-l consumau, le oferea Sfântul Potir și beau direct din acesta...**” (FDI:191);

„**Primirea sfântului trup în mână și împărțășirea din sfântul potir** au rămas astăzi un privilegiu numai al clericilor (...). Vechea practică a împărțășirii poporului în același fel ca și clericii **se găsește atestată de documente în tot cursul primelor șapte secole**” (PVB:116);

„În toate Bisericile creștine locale din primele șase-șapte veacuri, uzul linguriței este necunoscut. Împărțășirea laicilor se făcea pe atunci cum se face pînă azi împărțășirea clericilor: **în unele părți li se dădea de către preot Sf. Trup în palma dreaptă, încrucișată peste palma stîngă, apoi sorbea Sf. Sânge direct din sf. potir, oferit de către diacon. În alte părți, Sf. Trup se dădea credincioșilor în palmă, fiind deja îmbibat cu Sf. Sânge, încît sf. potir nu mai era oferit laicilor**, așa cum se procedează încă la armeni³⁹. Chiar Sf. Ioan Gură de Aur, în omiliile sale, ne lasă să înțelegem că și pe timpul său era în vigoare același mod de împărțășire a laicilor, dîndu-li-se Sf. Trup în palmă. Spre sfîrșitul secolului al VII-lea, Sinodul trulan (quinisext, 692), în can. 101, caută să mențină vechiul uz, osîndind pe cei ce, «în loc de mînă, pregătesc oarecari vase de aur, sau din altă materie, pentru primirea dumnezeiescul Dar...»⁴⁰. Chiar în secolul al VIII-lea, Sf. Ioan Damaschinul recomandă ca, «încrucișînd palmele, să primim trupul Celui Răstignit». Tot pe atunci, patriarhul Gherman al Constantinopolului vorbește și el despre λαβίς, dar aci termenul nu indică instrumentul numit astăzi *linguriță*, ci cleștele format de degetele mîinii preotului care ținea trupul lui Hristos, «cărbunele dumnezeiesc», oferindu-l credincioșilor spre curățirea păcatelor lor” (EBL:595-596);

„Avem mărturii istorico-liturgice și arheologice clare care arată că în primele veacuri creștine lingurița nu era întrebuițată în cult, căci împărțășirea mirenilor se făcea într-un mod

³⁸ Vezi și PVL:326.

³⁹ Vezi și ZBL:169-170; o practică similară întîlnim și la romano-catolici; vezi EKE:160: „Alla comunione sotto le due specie il regolamento romano attuale offre due soluzioni: o i fedeli bevono dal calice **oppure il sacerdote immerge il santo corpo nel santo sangue e così lo prge ai fedeli**” și LRO:73: „b) Cei care se împărțășesc se apropie unul de altul, fac cuvenitul gest de venerație și se opresc în picioare în fața celebrantului, ținînd tăvița sub bărbie; **celebrantul înmoaie parțial ostia în potir și, ridicînd-o, spune: Trupul și Sângele lui Cristos. Cel care se împărțășește răspunde: Amin și primește de la celebrant Euharistia**; după aceea se întoarce la locul său. (...) b) Cei care se împărțășesc se apropie unul cîte unul, fac cuvenitul gest de venerație și se opresc în fața celebrantului ținînd tăvița sub bărbie; **celebrantul înmoaie parțial ostia în potir și, ridicînd-o, spune: Trupul și Sângele lui Cristos. Cel care se împărțășește răspunde: Amin, primește de la celebrant Euharistia și se întoarce la locul său**”.

⁴⁰ Vezi și NMC:487.

asemănător cu al clericilor: **preotul dădea Sfântul Trup în mâna fiecărui credincios și acesta se împărtășea singur, iar diaconul ținea Sfântul Potir și fiecare se apropia și sorbea din Potir**, cum fac și astăzi clericii. **În alte părți, Sfântul Trup deja îmbibat în Sfântul Sânge se dădea credincioșilor direct în gură și mai rar în palmă, încât Potirul nu mai era oferit laicilor**, așa cum se procedează și astăzi la armeni. Nu se știe însă cât a durat această practică, căci informațiile sunt confuze și uneori controversate” (PPL:364-365).

c) cauzele care au dus la ieșirea din uz a practicii primare și a unora din practicile „adiacente”:

„Pe timpul acestui sinod» [Trulan, 692, n.n.], - zice Valsamon în comentarul acestui canon [101, n.n.], - **«unii dintre oamenii bogați, disprețuind pe cei săraci, pregăteau vase (δοχεῖα) din aur sau din altceva similar și sub pretext de evlavie și frică de Dumnezeu în loc de mână se foloseau de aceste vase pentru primirea precuratului corp al Domnului, Dumnezeului și Mântuitorului nostru Iisus Hristos la vremea sfinteii împărtășiri**. Se poate că la început unii făceau acest lucru chiar din evlavie, fiind de credința că mâna care atinge unele lucruri nepotrivite și nevrednice, nu este vrednică să se atingă de corpul lui Hristos. În cursul timpului însă evlavia aceasta s'a schimbat în detrimentul sufletului, deoarece ceice făceau acest lucru, își arătau precăderea față de cei săraci și vanitatea lor. **Și deoarece Părinților acestui sinod acest lucru li s'a părut mobil al multor sminteli, au emis canonul prezent»**” (NMC:487);

„El este justificat [uzul linguriței, n.n.] de faptul că, de multe ori, prin împărtășirea laicilor în același mod ca și la clerici, se întâmpla ca, **din neglijența clericilor slujitori ori a credincioșilor care se împărtășeau, să cadă pe jos fărîmituri din Sf. Trup ori picături din Sf. Sânge**; ori, ceea ce era și mai grav, **unii dintre credincioși păstrau Sf. Trup care li se dădea în palmă, ori o parte din el, pentru a-l folosi în afară, în scopuri nepioase, sau pentru a-l da celor nevrednici de Sfintele Taine**. Dar punîndu-se în linguriță, atît Sf. Trup cît și Sf. Sânge, care este consumat îndată de către cei care se împărtășesc, se evită astfel de neajunsuri” (EBL:596-597);

„Inițial preotul punea/dădea sfântul trup în palma credinciosului care se împărtășea și diaconul îi întindea potirul⁴¹. Toți deci se împărtășeau așa cum se împărtășesc astăzi diaconii sau preoții coliturghisitori dacă este liturghie arhierescă. **Acest lucru necesita mult timp, prezenta pericole, în special împărtășirea direct din potir, și nu ar fi fost posibil să se facă doar de către preot**” (IFL:48-49);

„Se pare totuși că în secolul al VIII-lea, prin zona Antiohiei, s-a considerat de cuviință a se introduce lingurița, pentru a evita o posibilă profanare a Sfintelor Taine, care putea să se întâmple atît din neglijența mirenilor, cât și a slujitorilor. Erau cazuri când **unii dintre credincioșii mireni duceau pe ascuns Sfântul Trup prietenilor sau rudeniilor lor oprîți de la Sfânta Împărtășanie sau, ceea ce era și mai grav, foloseau Sfântul Trup în scopuri meschine**” (PPL:367);

„În niciun caz nu este clar când și de ce a fost abandonată tradiția inițială de a primi Sfintele Taine în chip separat, în mâinile credincioșilor, în favoarea administrării acestora cu o linguriță de împărtășire” (RTL:2 și RTLA:209-210);

„Din secolul al VII-lea, vechea tradiției a împărtășirii în mână începe să se destrame, întrucât, în unele zone atît din Răsărit cât și din Apus, **practica intinței începe să se răspândească pentru împărtășirea laicilor**. Începând cu secolul al IX-lea, descoperim în ritual bizantin dovezi ale aceluiași proces” (RTL:42 și RTLA:238).

II. practica actuală a împărtășirii poporului cu lingurița, uzanță care coboară până în sec. al IV-lea

a) premisele care au dus la apariția practicii:

„Spre deosebire de cleri, care, precum am văzut, iau spre împărtășire, separat, mai întâi Trupul Domnului în mână și apoi scumpul Său Sânge din Potir, **laicii sunt împărtășiți cu amândouă deodată, cu ajutorul linguriței**. Pentru motivarea acestor practici deosebite s-a căutat explicarea prin analogie cu faptul că, la Cinea ce de Taină, Sfinții Apostoli au primit de la

⁴¹ Vezi și PVL:326.

Mântuitorul mai întâi Trupul Său sub forma pâinii și apoi Sfântul Sânge sub forma vinului, **pe când poporului i-a arătat pe cruce, la un loc, atât Trupul cât și Sângele ce a curs din El**” (PVL:325);

„Primirea sfântului trup în mână și împărtășirea din sfântul potir au rămas astăzi un privilegiu numai al clericilor, **poporul fiind împărtășit cu lingurița. Când și de cine a fost inaugurat acest obicei, nu se poate stabili.** Vechea practică a împărtășirii poporului în același fel ca și clericii se găsește atestată de documente în tot cursul primelor șapte secole. **Se pare însă că spre finele secolului al optulea apăruse ligurița la împărtășire în biserica Siriei**” (PVB:116);

„În tot cazul, **introducerea liguriții în ritualul împărtășirii trebuie pusă în corelație pe de o parte cu inaugurarea ceremonialului unirii sau amestecării sfințelor Taine în potir, iar pe de alta cu preocuparea bisericii de a înlătura cazurile de profanarea sfintei Euharistii prin primirea în mâini necurate sau prin întrebuițarea ei în scopuri superstițioase**” (PVB:116).

b) practica în sine (cu oarecare particularități) și evoluția acesteia de-a lungul timpului:

„**Acest odor liturgic [lingurița, n.n.] se crede a fi introdus în altar de Ioan Hrisostom...**” (BCT:445);

„**Unii autori mai vechi, exagerat de imaginativi, au susținut că Ioan Gură de Aur a introdus lingurița de împărtășire din cauza femeii înșelătoare macedonene, din povestea minunii relatată de Sozomen, în Istoria Bisericii, VIII, 5.4-6**” (RTL:4 și RTLA:211);

„În același scop se întrebuițează lingurița și în riturile liturgice ale unora dintre **Bisericile orientale nealcedoniene, și anume: la copti (ortodocși și uniți), la etiopieni și la sirienii occidentali (iacobiți)**⁴². De aci, **unii liturgiști mai vechi au dedus că uzul linguriței în ritul euharistic bizantin ar data dinainte de sinodul al IV-lea ecumenic (Calcedon, 451), crezându-se că Bisericile nealcedoniene de mai sus l-ar fi avut dinainte de despărțirea lor de Constantinopol și că el, potrivit unei informații a istoricului Nichifor Calist din sec. XIV, ar fi fost introdus de Sf. Ioan Gură de Aur**” (EBL:595);

„**O primă mărturie clară despre folosirea linguriței pentru împărtășirea mirenilor o avem de la Anastasie Sinaitul († după anul 700), dar aceasta reprezintă o tradiție locală care nu se știe în ce măsură era generalizată, așa cum putem observa și din cele expuse mai sus. O altă mărturie o avem din comentariul liturgic al lui Pseudo-Sofronie al Ierusalimului (secolele al XI-lea – al XII-lea). (...). În concluzie putem spune că lingurița a apărut în secolele al VIII-lea-al IX-lea, mai întâi în Antiohia și Ierusalim, iar mai apoi s-a generalizat, în secolele al XI-lea – al XII-lea, în tot Răsăritul Ortodox, fiind împrumutată chiar și de unele rituri nealcedoniene**” (PPL:367-368);

„În ciuda tonului său polemic, **Humbert este bine informat, oferind mărturii perfect clare că, până la mijlocul secolului XI, bizantinii din Biserica greacă ofereau împărtășania laicilor în felul în care o fac astăzi, cu o linguriță, prin intinție, în timp ce romanii, pentru moment cel puțin, rămăseseră credincioși tradiției vechi universale, a împărtășirii sub ambele forme în mod separat, laicii primind mai întâi pâinea și apoi bând din potir**” (RTL:26 și RTLA:226);

„În timpurile cele vechi primiau credincioșii corpul lui Christos, udat cu sf. sânge pe palmă; sau corpul lui Christos îl primiau credincioșii pe palmă, iară sângele îl bea din potir. **Mai târziu se introduse modul împărtășirii cu lingurița, însă când și de cine se introduse acest mod de împărtășire nu se poate constata din istorie cu precizie**” (VMT:226);

„**Ion Damascen (De fide, lib. 4, cap. 17), German în Mystagogia sa, cum și Balsamon în comentariul canonului 101 al sinodului VI ecumenic, vorbesc cu îndestulare de întrebuițarea linguriței în împărtășirea euharistică**” (BCT:445);

„Cum însă la sfârșitul acestui scurt tratat [*Despre Dumnezeiasca Liturgie*, opuscul atribuit Sfântului Ioan Postitorul, patriarhul Constantinopolului († 595), n.n.] se vorbește de **împărtășirea cu lingurița (λαβίς) – uz care s-a generalizat în ritul liturgic bizantin abia după Sinodul trulan (692), deci la cel puțin un secol după Sf. Ioan Postitorul...**” (EBE:144);

⁴² Vezi și PPL:368 și ZBL:232-233 (conține o prezentare detaliată).

„Lingurița, care se folosește pentru oferirea sfintei împărtășanii credincioșilor sub ambele forme [Trup și Sânge, n.n.] în același timp⁴³. **Inițial a fost introdusă pentru împărtășirea bolnavilor și a pruncilor, iar mai pe urmă s-a generalizat din motive practice⁴⁴, în mod evident, când a început din pricina nevoii să slujească preotul singur fără diacon**” (IFL:48);

„Până la mijlocul secolului al XI-lea, practica curentă a împărtășirii în ambele forme prin intincție, cu lingurița, devenise deja generală, însă nu devenise și universală. Unele surse arată că încă mai existau și alte moduri, diferite, de a o folosi. Potrivit patriarhului Mihail al II-lea (1143-1146), unii episcopi au continuat să dea împărtășania cu mâna (vezi, secțiunea B.II.5). Balsamon, de asemenea, indică faptul că nu toate bisericile abandonaseră vechiul obicei de a da credincioșilor sfintele daruri separat și în mână (vezi, secțiunea B.II.6)” (RTLT:43 și RTLA:238).

c) cauze care au dus la discuții și controverse aprinse pe tema folosirii linguriței:

„Semnalăm, de asemenea, **obiceiul mai nou**, din unele Biserici ortodoxe autocefale, de a se întrebuița mai multe lingurițe, sterilizate succesiv, la împărtășirea credincioșilor, **din pricina refuzului unora de a se împărtăși cu lingurița comună, obicei care a dat naștere, atât în Biserica din Elada cât și în cea românească, la unele aprinse controverse și discuții**” (EBL:597).

La finele acestei sumare prezentări, țin să precizez că există și alte detalii, mai mult sau mai puțin semnificative, care pot întregi oricând o privire „totală” asupra acestei teme, însă o cercetare amănunțită reclamă timp suplimentar de studiu și de lucru.

CONCLUZII

În concluzie aș adăuga doar că menirea istoricului, fie el și liturgist, este aceea de a da la o parte obstacolele privind o înțelegere justă a tezaurului Bisericii (liturgic, dogmatic, pastoral etc.), moștenit și păstrat prin Tradiție. Cu alte cuvinte, el nu poate spune Bisericii ceea ce trebuie să facă; o poate ajuta doar să vadă ceea ce ar putea face, desigur, dacă cei care sunt îndreptățiți să o facă vor crede că vor reuși să o facă.

BIBLIOGRAFIE

- [1] ANDRUȚOS, Hr., *Simbolica*. Traducere din limba greacă de Iustin Moiescu-profesor universitar, Editura Centrului Mitropolitan al Olteniei, Craiova, 1955
- [2] BRANIȘTE, E., Pr. prof. dr., Arhim. prof. Ghenadie NIȚOIU și Pr. prof. Gheorghe NEDA, *Liturgica Teoretică. Manual pentru Seminarile Teologice*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1984²
- [3] FLOCA, Ioan N., Arhidiacon prof. dr., *Canoanele Bisericii Ortodoxe*. Note și comentarii [s. l., 1991]
- [4] ISPAS, Gheorghe, Pr. Dr., *Euharistia-Taina unității Bisericii. Aspecte teologice și practice*, Editura Basilica, București, 2008
- [5] NEOFIT, Patriarhul Constantinopolului, *Pidalion (Cărma Bisericii Ortodoxe)*, Editura „Credința strămoșească”, Iași, 2004
- [6] TAFT, R. F., *A partire dalla liturgia. Perché è la liturgia che fa la Chiesa*, Edizioni Lipa, Roma, 2004
- [7] TAFT, Robert F., „Împărtășirea acasă în antichitatea târzie răsăriteană”, cf. <http://teologie.net/data/pdf/Taft-cuminecarea-acasa.pdf>
- [8] TAFT, R. F., *Oltre l'oriente e l'occidente. Per una tradizione liturgica viva*, Edizioni Lipa, Roma, 1999
- [9] TAFT, R. F., *Ritul bizantin-scurtă istorie*. Traducere din limba engleză de Dumitru Vanca și Alin Mehes, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2008
- [10] TOMESCU, C. N., *Mitropolitul Grigorie IV al Ungrovlahiei* (Teză de Doctorat), Tipografia Eparhială „Cartea Românească”, Chișinău, 1927

⁴³ Vezi și FDII:85.

⁴⁴ Vezi și FDI:191, 196.

SIGLE

- BCT = Badea CIREȘEANU, *Tezaurul Liturgic al Sfintei Biserici Creștine Ortodoxe de Răsărit. Tomul II (Studiul liturgic general)* cu 112 ilustrații, Tipografia „Gutenberg“, Joseph Göbl S-sori, București, 1911
- EBE = Pr. Prof. dr. E. BRANIȘTE, *Explicarea Sfintei Liturghii după Nicolae Cabasila*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1997
- EBL = Pr. Prof. dr. E. BRANIȘTE, *Liturgica Generală cu noțiuni de Artă bisericească, Arhitectură și pictură creștină*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1993²
- EKE = Edvárd KAJTÁR, „L’evoluzione della liturgia della comunione, dai primi secoli, fino ai nostri giorni”, în: *Congiunge, non separa! Convegno Eucaristico Scientifico. Esztergom 27-29 novembre 2018*, [s.n.], 2019, pp. 155-167
- FDI = Prof. dr. Ioannis FOUNDOULIS, *Dialoguri liturgice. Răspunsuri la probleme liturgice, vol. I (1-150)*. Traducere de Preot Victor Manolache, Editura Bizantină, București, 2008
- FDII = Prof. dr. Ioannis FOUNDOULIS, *Dialoguri liturgice. Răspunsuri la probleme liturgice, vol. II (151-300)*. Traducere de Lector dr. Sabin Preda, Editura Bizantină, București, 2009
- IFL = I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ Α΄: ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΘΕΙΑ ΛΑΤΡΕΙΑ, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ*, 1993
- LRO = *Liturgierul Roman*, Arhiepiscopia Romano-Catolică de București, București, 1993
- NMC = Nicodim MILAȘ, *Canoanele Bisericii Ortodoxe - însoțite de comentarii, Vol. I, Partea II (Canoanele Sinoadelor Ecumenice)*. Traducere făcută de Uroș Kovincici și Nicolae Popovici, Tipografia Diecezană, Arad, 1931
- PPL = Iromonah Petru PRUTEANU, *Liturghia ortodoxă: istorie și actualitate*, Editura *Σοφία*, București, 2008
- PVB = Pr. Prof. P. VINTILESCU, *Liturghiile Bizantine privite istoric în structura și rânduiala lor*, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1943
- PVÎ = Preot profesor Petre VINTILESCU, „Sfânta Împărtășire în spiritualitatea creștină. Deasă ori rară împărtășire?”, în: *Spovedania și Euharistia – izvoare ale vieții creștine. II. Sfânta Euharistie – arvuna vieții veșnice*, Editura Basilica, București, 2014, pp. 397-425
- PVL = Pr. Prof. P. VINTILESCU, *Liturgierul Explicat*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1998
- RTLA = R. F. TAFT, „Byzantine Communion Spoons: A Review of the Evidence”, în: *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 50 (1996), pp. 209-238
- RTLT = R. F. TAFT, „Lingurițele bizantine de împărtășire: o analiză a dovezilor” (traducere), 43 p., cf. <http://teologie.net/data/pdf/RT-lingurita-euharistica.pdf> (accesat în 17.05.2020)
- VMT = V. MITROFANOVICI și Teodor TARNAVSCHI, *Prelegeri academice despre Liturgica Bisericii Dreptcredincioase Răsăritene*, Societatea Tipografică Bucovineană, Cernăuț, 1909
- ZBL = Arhim. Zareh BARONIAN, *Cuvânt despre Liturgia Bisericii Armene și Liturghiile răsăritene*, Eikon, Cluj-Napoca, 2003